

УДК 433.2.79

Наколонко І.М., аспірант
Харківської державної академії культури, м. Харків

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ В КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ІЗ ПЕРЕХОДОМ ВІД АГРАРНОГО ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто соціальні і культурні перетворення в українському суспільстві середині XIX – початку XX ст., що зумовили кардинальну трансформацію уявлень про здоровий спосіб життя. Досліджено роль феномену земської медицини у цьому процесі.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, культура здоров'я, земська медицина, Піроговські з'їди, «Система Семашка», індустріальне суспільство.

Постановка проблеми. Концепт здорового способу життя є культурозалежним та прив'язаним до унікальних умов історичного і культурного розвитку, а отже зазнає динамічних змін у часі. Відповідно до системи цінностей тієї чи іншої історичної епохи концепт здорового способу життя посідав підпорядковане становище, «розчиняючись» в актуальних концептах більш високого рівня. Можна виділити три вікові етапи у формуванні концепту здорового способу життя в українській культурі: 1) дохристиянський, пов'язаний із архаїкою та міфологічною суспільною свідомістю; 2) пов'язаний із поширенням християнства, становленням християнської культури та впливом християнської аскетичності; 3) пов'язаний зі становленням індустріального суспільства, соціальними зрушеннями та трансфертом наукового знання у масову культуру. Сучасний концепт здоров'я та здорового способу життя формується саме у індустріальну епоху під впливом певних соціально культурних перетворень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню здорового способу життя присвячена низка дисертаційних досліджень, монографій, збірників, матеріалів конференцій, публікацій, авторами яких є десятки вчених нашої країни. Серед останніх наукових праць із даного питання можна назвати дослідження Т. Івчатової, М. Іщенко, М. Марценюк, Д. Ротфорт. Разом із тим, істотно менше число розвідок присвячене вивченню культурологічного аспекту здорового способу життя у попередні історичні епохи.

Мета статті полягає в окресленні соціальних і культурних змін у середині XIX – початку XX ст. що зумовили чергову (після поширення християнства) кардинальну трансформацію уявлень про здоровий спосіб життя в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У рамках християнської культури, яку можна розглядати як окремих сегмент культури України до індустріального періоду, концепт здоров'я набував особливого значення. Акцент ставився на переважанні духа над тілом. Аскетизм був чинником, що сприяв розвитку уявлень про здорове (правильне) життя. У цій культурній традиції концепт здоров'я не розглядається як культ фізичної сили або досконалості.

Ментальність широких мас населення до індустріальної епохи має виразні ознаки релігійного синкретизму та проявів язичницького світосприйняття із властивими для них пантеоном надприродних істот, системою символів та ритуалів. У масовій народній культурі до індустріального періоду концепт здоров'я пов'язаний із концептом долі, а хвороба мислиться як невідворотне фатальне явище або дія ворожих людині надприродних сил.

Зміни у сприйнятті проблеми здоров'я розпочинаються у дорадянський період наприкінці XIX – початку XX ст. і пов'язані з розповсюдженням грамотності, формуванням масової школи та системи медичної допомоги, трансфертом знання від освічених верств суспільства і властивих ним соціальних інститутів (науки, університетської освіти) до широких мас населення.

Наприклад, розгляд літературних «товстих журналів», які видавалися у Росії та були найбільш помітним і масовим феноменом культури другої пол. XIX ст., показує, що практично кожен із них мав освітні завдання та реалізовував їх щодо медичних знань, гігієни й здоров'я. Деякі з цих видань напряду торкаються проблематики здорового способу життя у цілому, яка на той момент уже була розвинутою у країнах Європи.

Кардинальна трансформація уявлень про здоровий спосіб життя в українському суспільстві пов'язана з реформою публічної сфери охорони здоров'я у середині XIX ст. Було започатковано розвиток земської медицини – унікального соціального та культурного явища у вітчизняній історії.

Несприятливі умови на початку діяльності пробудили у земського лікарського співтовариства широку громадянську ініціативу до пошуку ефективних засобів покращення стану народного здоров'я, які, власне, і породили соціокультурний феномен земської медицини. Лікарі були авторитетним джерелом медичних та санітарно-гігієнічних знань. Діяльність кваліфікованих медиків переконувала селян в силі науки та медицини, кількість звернень у лікувальні заклади за допомогою стрімко зростала [6; 172].

Земські лікарі вдаються до активної самоорганізації та об'єднання. В українських землях починають регулярно збиратися з'їзди лікарів. Грандіозного розмаху набули Піроговські з'їзди, що організовувалися всеросійським Піроговським товариством раз на 2 роки [5].

Необхідним елементом мережі громадянського суспільства у сфері охорони здоров'я стали медичні товариства, об'єднані у засноване 1877 р. Всеросійське товариство охорони народного здоров'я [3; 12]. Регіональні медичні товариства утворилися раніше; особливо впливовими серед них були ті, які діяли в університетських містах із потужними медичними факультетами та клініками – Харкові, Києві та Одесі [3; 10].

Медики визначили провідні фактори, що негативно впливали на народне здоров'я України: санітарний стан міст і селищ; інфекційні захворювання; недоїдання; охорона праці; проблема алкоголізму. Висновки усіх спеціальних досліджень щодо розвитку земської медицини свідчать, що саме на цих чинниках зосереджувала свою діяльність земська медична громадськість.

Виникнення медичних товариств було тісно пов'язане з впровадженням санітарно-просвітницької роботи серед населення, формуванням вітчизняної гігієни як самостійної медико-профілактичної галузі медицини та зі становленням санітарних організацій, що виникли на підґрунті земської медицини і стали її невід'ємною складовою [3; 10].

Прикладом громадської активності земських лікарів у Лебединському повіті Харківської губернії стали проваджені з 1911 р. дні «білої квітки» – друкувалися статті, розповсюджувалися листівки, читалися лекції, присвячені боротьбі з туберкульозом [6; 173]. Із кінця 1890-х рр. лікарські ради повіту за прикладом інших регіонів ініціюють відкриття у селах під час польових робіт сезонних ясел, залучаючи можливі джерела фінансування [6; 173].

Всеросійське товариство охорони народного здоров'я перетворилося у своєрідний науковий центр, до якого передавалися для розробки, або консультацій різноманітні гігієнічні питання з інших товариств чи закладів. Сюди часто звертались за консультаціями, порадами і вказівками з гігієнічних питань земські і міські управи. Товариство звертало особливу увагу на проведення практичних заходів оздоровлення населених пунктів. Його члени брали участь у розробці питань водопостачання, каналізації, житлово-санітарних умов робітників, проектуванні та будівництва лікарень, шкіл, раціонального харчування тощо. У полі зору товариства постійно перебували питання гігієни праці. Була виділена комісія для вивчення санітарного стану фабрик. Товариство охорони народного здоров'я організувало спеціальну комісію з нормування робочого дня [3; 13].

У рамках земської медицини та медичного співтовариства вироблялися концептуальні підходи, згодом використані у побудові радянської системи охорони здоров'я. Через систему земської медицини у широкі маси населення переносилися ключові елементи раціонального наукового знання про здоров'я та фізіологію людини, формуючі культуру здорового способу життя.

Трансформація уявлень про здоровий спосіб життя в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. є пов'язаною з переходом від до індустріального (аграрного) суспільства до суспільства індустріального. Радянське суспільство, маючи тоталітарний характер, та прагнучі контролювати усі сфери життя людини, поглибило цей поворот і зробило його більш стрімким й радикальним.

Порівнюючи «капіталістичну» та «соціалістичну» організації охорони здоров'я, автори Великої радянської енциклопедії, зокрема М. Ландіс, мали рацію, підкресливши їх кардинальну відмінність. «Система Семашка» – політика, названа ім'ям радянського Народного комісара охорони здоров'я, передбачала дійсно «тоталітарний» підхід до проблеми: наголос у цій сфері робився на заходах упередження – профілактики та гігієни, – а охорона здоров'я ставала частиною загальнодержавної політики, передбачаючи докорінну «перебудову умов праці та побуту» [4; 493].

Заходи радянської політики у галузі охорони здоров'я на практиці передбачали ситуацію, коли маси населення будуть змушені зіштовхнутися з ними у практичному побуті, та так чи інакше будуть змінювати спосіб свого життя. До таких заходів належало створення всепроникаючої служби санітарного спостереження і контролю, опіки над здоров'ям дітей та матерів.

Впроваджувалися основні принципи гігієни та раціональної організації життя людини: 7-годинний робочий день та 5-ти денний робочий тиждень, обов'язкові відпустки, заборона дитячої праці, лікарняні листи, відпустки по догляду за дитиною. Створювалася базова одиниця мережі

закладів охорони здоров'я – «Здравпункт» на підприємствах та закладах. Його амбіційним завданням було охоплення усього населення спостереженням та піклуванням про його стан здоров'я, координуючи активність власне медичних установ.

Завдання «за допомогою вчасного терапевтичного втручання запобігти виникненню хронічних форм захворювань» потребувало створення загальної системи диспансеризації, а також здійснення систематичних профілактичних медичних обстежень із виявлення передумов щодо виникнення «хронічних форм захворювання». «Система Семашка» домагалася активності людей у користуванні системою медичної допомоги.

Її частиною були заклади піклування за материнством та дитинством – ясла та дитячі садочки. Ставлячи питання про «розкріпачення жінки» і створення умов для «суспільного виховання дітей», державна політика у галузі охорони здоров'я діяла на найбільш сприйнятливую ланку суспільно-культурної системи – матерів та дітей у час виховання. Ставлячи матерів і дітей у нові умови життя й виховання, держава ефективно змінювала суспільні стереотипи, у даному випадку щодо уявлень про культуру здоров'я та здоровий спосіб життя. Зважаючи на те, що вказані політичні заходи упроваджувалися водночас із процесом урбанізації та із охопленням суспільства щільною мережею пропагандистськи спрямованих засобів масової інформації, перехід від міфологічно-фольклорних до нових форм свідомості був дійсно революційним.

Засобами пропаганди та організації нового соціального порядку у суспільну свідомість активно насаджувалася нова система цінностей, норм і життєвих орієнтирів. До неї входили:

- уявлення про здоров'я, як цінність та атрибут життя людини, якого можна досягти систематичним зусиллями;
- раціональне, наукове уявлення про здоров'я як про явище психофізіологічної матеріалістичної природи;
- уявлення про принципи гігієни як наукової передумови здоров'я – боротьбу з антисанітарією, дотримання режиму праці та відпочинку, фізкультуру і спортивну активність;
- уявлення про охорону здоров'я як невід'ємне право громадянина та обов'язок із боку держави.

Формування образу «радянської людини» було свідомо і від початку пов'язаним зі спортом. Уже у 1931 р. до загальної фізкультурно-спортивної підготовки в усіх дитячих та навчальних закладах було введено комплекс нормативів ГТО («готовий до праці та оборони»). Комплекс мав виразну військово-мобілізаційну спрямованість. Мова йшла про наскрізну програму спортивної підготовки, сформовану для людей практично усіх вікових груп та обох статей.

У програмних документах правлячої партії неодноразово і послідовно підкреслювалося програмне положення: фізкультура та спорт є засобами виховання нової людини, тобто загального перетворення образу життя та ментальності суспільства [2]. Масове введення у суспільне життя спортивних товариств, фізкультурних занять, пропаганда фізкультури і спорту носили переломний характер та були складовою частиною радянської культурної революції у суспільстві.

У 1930-ті рр. акценти щодо спорту та фізичної підготовки, як невід'ємної риси радянського ідеалу в офіційній політиці та пропаганді, досягали своєї найбільшої інтенсивності, будучи синхронними щодо аналогічних тенденцій в ідеології і політиці Німеччини. Яскравим феноменом культури 1930-х рр. стали «паради фізкультурників» із колективною демонстрацією чоловіками та жінками власної спортивної форми й комуністичної символіки. Фізкультура, колективні та особисті спортивні досягнення, отже, у явному чи неявному вигляді трактувалися як загальна риса суспільного поступу у бік побудови соціалістичного та комуністичного суспільства.

Задля поширення спорту в СРСР створюються альтернативна до міжнародних система змагань (до 1950-х рр. СРСР не брав участь в Олімпійському русі) – спартакіади. Система масової фізкультурної підготовки вже у ті ж 1930-ті рр. була доповнена системою підготовки для спорту «високих досягнень» – спеціалізованими спортивними школами, стадіонами. Спорт стає атрибутом радянської романтики цих років, знаходячи відображення у культурних феноменах, літературі та кіномистецтві.

Прямим ефектом від масового спорту, на який розраховувалася радянська політика, були суспільно-політичні зміни: добре організовані спортивні змагання мали «дисциплінувати та згуртовувати» колективи. Зайняття спортом потребували гарної фізичної підготовки, тривалого тренування, сприяючи підвищенню якостей призовних контингентів. У той же час, через механізм змін у соціальному порядку, масовий спорт стимулював відповідні зміни у культурі та суспільній свідомості, щільно пов'язуючи уявлення про здоровий спосіб життя із спортивним образом життя.

У цілому, необхідно відзначити прогрес у науковому та концептуальному підході до проблеми здоров'я, якого було досягнуто протягом радянського періоду. Радянська політика у галузі охорони здоров'я, фізкультури та спорту спиралася на комплексну факторну модель здоров'я населення, де до

числа чинників, які визначають здоров'я людей відносилися: величина реальної заробітної плати, тривалість робочого дня, ступінь інтенсивності й умови праці, наявність шкідливих умов виробництва, рівень та характер харчування, житлові умови, спосіб життя, стан охорони здоров'я і санітарний стан країни [1; 442].

Проголошувалося, що профілактична спрямованість – основна лінія розвитку радянської охорони здоров'я, що передбачає активну участь і відповідальність усіх державних установ і підприємств в здійсненні профілактичних заходів. Профілактика в СРСР спрямована не лише на попередження хвороб, а й проведення заходів, що забезпечують гармонійний духовний, фізичний розвиток людей, оздоровлення умов навколишнього середовища, праці та побуту [2; 853].

Фактично, інтегральна радянська політика у галузі охорони здоров'я виходила далеко за межі питань медицини та захворюваності. Це була політика управління способом життя населення, якому надався «здоровий» зміст. У радянський час відбуваються характерні для переходу до епохи індустріалізму вікові зміни, пов'язані з двократним зростанням тривалості життя та зміною усієї демографічної моделі.

Висновки. Соціальна і культурна динаміка процесу формування концепту здоров'я у середині XIX – початку XX ст. досить складна і зміни у суспільній свідомості щодо уявлень про здоровий спосіб життя дійсно революційні. Широки прошарки суспільства позбуваються впливу відносин релігійного синкретизму між християнським віровченням і язичницьким світоглядом, що значною мірою панували у минулому в народній культурі.

Становлення індустріального суспільства із зрушеннями в економіці, соціальній структурі, культурі та соціальними реформами породжує феномен земської медицини, спрямованої на вирішення ключових причин, негативно впливавших на народне здоров'я. Земська медицина формувала специфічний сектор громадянського суспільства; результатом її діяльності були: трансферт наукового знання щодо здоров'я людини у культуру та суспільну свідомість народних мас і відповідні глибокі соціокультурні зміни щодо формування концепту здорового способу життя.

У добу радянського індустріалізму стверджується модерний концепт здорового способу життя, який оформлюється у загальному контексті культури радянського суспільства. Його характерними рисами є всеохоплюючий характер та спрямованість на досягнення умов суспільного здоров'я – цей концепт може бути охарактеризований як «здоровий суспільний образ життя», де особисте здоров'я гарантувалося загальними умовами суспільного існування. У рамках так званої системи охорони здоров'я М. Семашка, започаткована земською медициною концепція виправлення умов суспільного здоров'я впроваджується з величезною послідовністю; протягом тривалого часу 1930-1960-х рр. риси фізкультурника, людини масового спорту та воєнізованої спортивної підготовки, «сповідувача» загартовування, стають інтегральною частиною образу радянської людини.

Список використаної літератури

1. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. Т.9 : Евклид – Ибсен / Гл.ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1972. – 622 с.
2. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* : В 2 т. Т.2 : 1941-1976 / КП України ; Редкол.: (голова) В. І. Юрчук, інш. – К. : Політвидав, 1977. – 1022 с.
3. *Коцур Н.* Наукові медичні товариства та їх роль в поширенні гігієнічних знань в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. Коцур // Етнічна історія народів Європи. – 2010. Вип. 32. – С. 10–17.
4. *Ландис М.* Здравоохранение / М. Ландис // Большая Советская Энциклопедия. Т. 26 : Зазубные – Зерновые / Под общ. ред. В. В. Куйбышева, М. Н. Покровского, Н. И. Бухарина и др. – М.: ОГИЗ, 1933. – С. 491–531.
5. *Мірошніченко Д.* Пироговські з'їзди лікарів та їх вплив на розробку профілактичних засад земської медицини в 1885–1919 рр. / Д. Мірошніченко // Молодь і ринок. – 2012. – № 9. – С. 62–67.
6. *Нікітін М. Ю.* Участь земств в організації медичного обслуговування населення в другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // 36. наук. пр. [ХНПУ ім. Г. С. Сковороди]. – 2010. Сер. «Історія та географія». Вип. 38. – С. 170–174.

References

1. *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*: v 30 t. T.9 : Yevklid – Ibsen / Gl.red. A. M. Prokhorov. 3-e izd. – Moskva Sovetskaya entsiklopediya, 1972. – 622 s.
2. *Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK*: V 2 t. T.2 : 1941–1976 / KP Ukrainy ; Redkol.: (holova) V. I. Yurchuk, insh. – Kyiv Polityvydav, 1977 – 1022 s.
3. *Kotsur N.* Naukovi medychni tovarystva ta yikh rol v poshyrenni hihienichnykh znan v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia) / N. Kotsur // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – 2010. Vyp. 32. – S. 10–17.

4. **Landis M.** Zdravookhranenie / M. Landis // Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya. T. 26 : Zazubnye – Zernovye / Pod obshch, red. V. V. Kuybysheva, M. N. Pokrovskogo, N. I. Bukharina i dr.M.: OGIZ, 1933. – S. 491–531.

5. **Miroshnichenko D.** Pyrohovski zizdy likariv ta yikh vplyv na rozrobku profilaktychnykh zasad zemskoi medytsyny v 1885–1919 rr. / D. Miroshnichenko // Molod i rynok. – 2012. – № 9. – S. 62–67.

6. **Nikitin M.** Yu. Uchast zemstv v orhanizatsii medychnoho obsluhovuvannia naseleння v druhii polovyni XIX – pochatku XX st. (na prykladi Lebedynskoho povitu Kharkivskoi hubernii) / M. Yu. Nikitin // Zbirnyk naukovykh prats [KhNPU imeni H. S. Skovorody]. – 2010. – Ser. «Istoriia ta heohrafiia». Vyp. 38. – S. 170–174.

Наколонко И.М., аспірант Харьковской государственной академии культуры, г. Харьков

Трансформация представлений о здоровом образе жизни в культуре Украины с переходом от аграрного к индустриальному обществу

Рассмотрены социальные и культурные преобразования в украинском обществе середины XIX – начала XX вв. обусловившие кардинальную трансформацию представлений о здоровом образе жизни. Исследована роль феномена земской медицины в этом процессе.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, культура здоровья, земская медицина, Пироговские съезды, «Система Семашко», индустриальное общество.

Nakolonko I., graduate student of the Kharkiv state academy of culture

Changing the healthy way of life concept in Ukrainian culture with the transition from an agrarian to an industrial society

The concept of health depends from culture. The representations about the healthy way of life have been changing historically according to plenty of reasons which deal with medical progress as well as with the state of spiritual spheres of society.

The article highlights Ukrainian people's representations related with the notion of «healthy way of life» in the middle XIX – early XX centuries. In this period the social and cultural changes have occurred and led to another (after the spread of Christianity) a radical transformation of ideas about healthy way life in the Ukrainian society.

The research methodology of this study is based on the analysis publications about zemstvo medicine, resolutions and decisions of congresses of Central Committee Communist party of Ukraine. Comparative historical and historical-genetic method are used.

By carrying out the study, the author discovered that radical changes of ideas about a healthy way of life occurred in Ukrainian society in the middle XIX – early XX centuries due to spread of literacy, regular school education and health care system. Zemstvo medicine – is great socio-cultural phenomenon that played a main role in this transformation. Many conceptual approaches of zemstvo medicine were later used in the construction of the Soviet health care system.

As a result modern concept of a healthy way of life appeared in the era of Soviet industrialism. This concept existed in the context of the Soviet society's culture. In Soviet period personal health is guaranteed by general conditions of social existence. It is necessary to take this into consideration studying the healthy way of life in the era of the formation of a post-industrial society in Ukraine and the transition to post-industrialism.

Key words: healthy way life, culture of health, zemstvo medicine, Pirogov congresses, «Semashko system», industrial society.

Надійшла до редакції 6.10.2015 р.

УДК 323.15(477)

Кдирова Инеш Осербаевна, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ

ПРОЦЕС ЕТНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У процесі формування багатонаціонального українського суспільства визначальним є усвідомлення людьми своєї етнічної спільності, національних цінностей, мови, території та культури. Висвітлюється поняття етнічної приналежності як основного фактору самоорганізації національних товариств України, аналізує процес етнокультурного ренесансу. Відчуття причетності етнічних спільнот до розбудови державності і культури сприяє становленню власної національної гідності та патріотизму.

Ключові слова: етнос, етнічна приналежність, етнічна культура, мистецтво етносів, громадські організації національних меншин, національна єдність.

Постановка проблеми. На території України проживають представники 134 національностей і етносів, тому українське суспільство визначається як полікультурне. Його поліетнічний характер